

Střítecký, Jaroslav

Karafiát, Jan (editor)

Úděl proměny a tvář sebeklamu

In: Střítecký, Jaroslav. *Studie a stati*. 2. Karafiát, Jan (editor). Vydání první
Brno: Masarykova univerzita, 2020, pp. 283-290

ISBN 978-80-210-8879-5 (1. sv.); ISBN 978-80-210-9569-4 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142502>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ÚDĚL PROMĚNY A TVÁŘ SEBEKLAMU

Když loni vyšel v *Listech* Kunderův článek *Český úděl*, přečetl jsem jej se zalíbením a s vědomím, že jde o idylickou vánoční úvahu. Národovecký akcent mi proto na ní vadil málo, zdálo se mi, že je vyvážen útěšným optimismem, kterého se u nás tehdy velice nedostávalo. Byl jsem a zůstávám toho názoru, že je daleko lehčí křičet o katastrofě než odhodlat se k pozitivním činům, k reálné práci na reálných věcech. Katastrofismus jsem měl a mám za laciný alibismus, který ovšem s narcistní maskou hrdinství jde vždy, a nyní zvláště, dobře na odbyt. Ctnost odvahy je někde jinde. Odmítl jsem proto tehdy polemizovat s Milanem Kunderou, pokládal jsem to za zbytečné. Vstupuji nyní do diskuse poté, když si Václav Havel a Milan Kundera bojovně vyměnili názory. Domnívám se, že tu ani v nejmenším nejde o osoby, nýbrž právě o srážku hledisek; domnívám se, že tato srážka má nadosobní smysl. Podrobuji-li rozboru právě hledisko Kunderovo, nečiním tak v úmyslu bezvýhradně se zastávat Václava Havla, nýbrž proto, že odpověď Milana Kundery vyhraněně shrnuje některé charakteristické iluze, jež jsou vázány generačně, jež mají pozadí historickopolitické a jež hrozí vyústit v novou ideologii národa. Snažím se najít smysl těchto iluzí, nikoli dotknout se Kunderova osobního přesvědčení či občanské cti. Vývoj a proměny generačního vědomí nejsou záležitostí etickou, ba ani věcí kulturní úrovně, či vzdělanosti; jsou historické. Přičítám-li mnohde Milanu Kunderovi úlohu generačního mluvčího, děje se tak bezpochyby nespravedlivě. I generace jsou diferencovány. Historický přístup musí však shrnovat jednotlivé do typů. A kde hledat nejobektivnější a nejhlubší podobu generačních představ než právě u těch nejsamostatnějších!

Mnohým se může zdát, že celá diskuse a také můj příspěvek mají ráz jen akademický. Mám ovšem za to, že směřovat a v životě fungující iluze je třeba udržovat

v otevřené veřejné diskusi. Smyslem mé polemiky je ukázat, že nacionální prvky v ideologii československé obrody nejsou něčím absolutním, co by bylo samo v sobě dobré a co je nutno pouze věrně střežit – nýbrž právě že jsou to iluze, které se vynořily v objektivních souvislostech společenského pohybu. Iluzemi jsou proto, že ony souvislosti zakrývají. Je třeba kriticky demystifikovat jejich vlastní smysl a funkce.

Minulá ideologie obrody ztroskotala – a nerozložil ji jen vnější tlak. Nová začíná růst na nekritickém základě. Domnívám se, že každá příští politika musí vycházet z toho, že československý rok 1968 ukázal ve všech svých vítězstvích i prohrách jedině: podobu naší dlouholeté krize. Perspektivní a pozitivní může být tedy pouze kritika, nikoli mytologizace.

Čtenáře Kunderovy odpovědi na Havlovu polemiku překvapí několik věcí. Především nemístné zužování předmětně položených otázek na otázky osobní a s tím související „odhalování“ osoby namísto věcí samých. Dále pak skutečnost, že nejcharakterističtější bod diskuse není rozveden, nýbrž obcházen: místo odpovědi na závažnou otázku, kdo a proč dnes reaktivizuje ideologii národní obrody, kupí Milan Kundera mnoho samozřejmostí, ale málo fakt. Co nepřekvapí, je Kunderovo stanovisko samo. V tom je Václav Havel nepřesný: Kundera stanovisko nepředstírá, Kundera stanovisko má. Je dokonce výraznou ukázkou typu. A to nikoli typu charakterového, nýbrž typu ideologického. Nelze debatovat o tom, zda „nová politika“ vydržela, či ne, dokud nebude jasno, co pro koho tento pojem znamená. Právě v tom se obě polemické strany rozcházejí, nikoli v poměru k „nové politice“. Zdá se, že každý po svém uvěřili ve slova řečená loni, ve slova obrody, za kterými neviděli skutečnost krize. Proto se přou o srpen, o to, co z „nové politiky“ zbylo, zatímco k historickému realismu a ke konkretizování zodpovědnosti by vedla otázka, proč k srpnu došlo.

Václav Havel „novou politikou“ rozumí „*všelidové referendum o tom, jaké mají být v zemi poměry [...], slib, že od určitých hodnot nikdy neustoupíme.*“ Milan Kundera naproti tomu výsledek obrodného procesu socialistické politiky samé, heroický čin uprostřed staré kontinuity, čin, na němž se cítí subjektivně účasten: „*Jestliže jsme se odhodlali [podtrhl J. S.] tento systém nedemokratických praktik odstranit, nesli jsme na svých ramenou celou tíži padesáti let, co tyto praktiky trvají, i celou rozlohu světa, na níž trvají.*“ Proto se mu věc jeví jako světodějný akt sebepřekonání socialismu: jeho nositelé, oni sami, se odhodlali dát socialismu lidskou tvář! Jak dobře je vidět, komu máme za co děkovat, kdo vlastně za ty drátky tahá! Zajisté i nedobrovolní souputníci padesátých let musí se zatrpkle držet oficiální kontinuity: jejich svět s ní stojí a padá. Schéma hříčů a nápravy socialismu umožňuje tabuizovat kořen a počátek. To politika, pro niž v mládí horovali, překonala své chyby, své zmrzačení – a oni, její mládí, jí k tomu pomohli. Oni rozhýbali dějiny, a nakonec, když už nejlepší z nich málem pozbyli naděje – ukázalo se, že přece jen dobře. Našli „původní smysl“, našli „lidskou tvář“ toho, čeho byli účastni před dvaceti lety. Našli omluvu.

Václav Havel se cítí jako objekt dějin, brání sám sebe, svou subjektivitu, své občanství, jde mu o bezprostředně reálný stav společnosti; do tohoto konkrétního obrazu se dá velmi dobře vmyslet socialistický program. Milan Kundera mluví za ty, kteří se odhodlali; kteří se domnívají, že jsou subjektem dějin, hybateli socialismu – a jejichž zdůvodněním není věcný stav společnosti, nýbrž kolektivní idea, kterou prosazují a která je zodpovědná za ně. Je to stále ještě socialismus? Snad. Je to nominativní socialismus institucí, je to všechno, co si socialismus říká.

Socialismus se proměnil nejen v realitě, ale i ve své vnitřní reflexi: změnil se v instituci socialismu. Za touto kulisou musela utopie socialismu zmizet. Co na její místo? Nemůže být pochyb o tom, že vzniklé vakuum vyplňuje znovuzkříšená „myšlenka národní“, což zároveň ukazuje, že vývoj veřejných věcí donutil své nositele překročit uzavřený obzor vnitřní institucionální pře. Kulisy byly obnaženy, přišel čas vykládat karty na stůl.

Vzpomínám si dodnes zřetelně, jak jsem jako chlapec zdaleka ještě ne patnáctiletý užasle přemýšlel o hrůze záměrného justičního omylu. Látku mi neposkytovala věku nepřiměřená četba. Látku mi poskytovalo to, co o tehdejších procesech říkali prostí lidé v mém okolí; ti nejprostší venkované, někteří komunisté, někteří sedláci, sem tam nějaký učitel bez vysokého vzdělání, bez velké politické zasvěcenosti, se všemi předsudky místa a času. Říkali o procesech zhruba totéž, co jim za nějaký čas postupně a s přidáním faktografických detailů začali odhalovat progresivní spisovatelé-komunisté a posléze i strana sama, totéž, co se za patnáct let poté stalo korunním argumentem pro vyhraněně účelové uvolnění tiskových kampaní. Lid se během těchto patnácti let změnil z reakcionářů v národ, zato Kunderova generace byla a zůstala profesionální avantgardou společnosti.

Ale ovšem, věrozvěstové „nové politiky“ probouzeli národ! Holiči, kteří ještě v devětačtyřicátém zapisovali na černé listiny každého, kdo se spustil s komunisty, byli opravdu převychovaní prací v průmyslu či v dolech – a stali se pracovitými malofunkcionáři v novém duchu. Prostý člověk, chce-li dnes někoho oslovit uctivě a úředně, řekne „soudruhu“. A je věru historickou zásluhou intelektuálů, kteří na sebe před časem nechávali pokřikovat „Čest práci!“ i po záchodech, že své nynější žáky přivádějí zase k dobrému tónu. Prostý člověk žije rád a jeho trpělivost lze snadno vycvičit ve špatný zvyk. Kdežto intelektuál, ten jde s dobou. Intelektuál-ideolog má dokonce možnost odhalit již samostatně bytující plody své vlastní činnosti jako podvod. Má totiž zvláštní úlohu a moc z ní plynoucí: vypovídat pravdu v podobě nepravdy. V podobě, která je pro dějiny stravitelná. Vychovatelé, kteří kdysi v dobré vůli zakazovali svým vrstevníkům na brigádách poslouchat jazz, čtou dnes Kunderův *Žert* se zalíbením a snad i zadostiučiněním. Neustrnuli. A mají pravdu: oni jsou hrdinové, oni znají cenu relativní pravdy dějin v pohnutých dobách.

Národ tu není kvůli socialismu, nýbrž socialismus kvůli národu. Neprozradím, co mi tato slova připomínají, ublížil bych Milanu Kunderovi velmi nespravedlivě.

Co kdo řekne, je ovšem řečeno. Proč jsou k sobě vztaženy pojmy tak nepříslušné? Přicházíme k prvotnímu smyslu nejnovější ideologie národní: existuje ve funkci zástupné, figuruje na místě ideje socialismu jako restaurativní ideologie konstruktivního zapomenutí.

Je charakteristické, že do roku 1967 se v ideologii českého liberálního komunismu slovo „národ“ vyskytovalo nanejvýše náhodou. Čtenář *Literárních novin* se do té doby dovídal hlavně o tom, že naše veřejné instituce jsou v nepořádku. Ideovou páteří liberálně opoziční publicistiky se stala ideologie XX. sjezdu, představa zápasu mezi socialismem pravým a nepravým. Socialismus se měl obrodit. Koncepce této obrody vypadala snad převratně, nebyla však nikterak revoluční. Ba naopak, šlo jen o to, učinit instituce existujícího socialismu optimálně funkceschopnými. Liberální publicistika bojovně konkretizovala tuto mlhavou vizi ve třech směrech:

1. Byrokratický systém se měl obrodit na základě principu kvalifikace, který by do aparátů pomohl novým lidem; socialistická demokracie byla ztotožněna s rotací kádrů. (Mezitím se téměř každý významnější funkcionář stačil ozdobit doktorátem.)

2. V zavedení tržních elementů se spatřovala záruka sociální stability. Na místo ideologie řízené výstavby společnosti zítřka nastoupila stará představa harmonie společnosti tržní. V této souvislosti byla příznačně vzkříšena sociologie: disciplína, která měla původně pomoci k optimální organizaci společnosti na základě existujícího principu; sféra vědy a umění se pod heslem „odideologizování“ vymkla centralizované kontrole.

3. Ideologii třídního boje nahradila „nová ideologie“, prosycená humanismem společného smíru. Směřujíc cílevědomě k integraci společenského vědomí, rehabilitovala řadu „starých“ prvků, revolucí kdysi zavržených. Nejprve jednotlivě od uměleckých děl, kulturních činů a dílčích historických hodnot přes osoby – až ke všeobecným idejím a společenským utopiím.

Celkově nabýval projekt „opravdového socialismu“ stále více podoby konzumní společnosti. Ani zdaleka to ovšem neznamenalo pouhé pasivní převzetí chruščovského prvku, jak tomu bylo třeba v případě kukuřičné kampaně. Důvody ryze domácí nechyběly: pragmatický motiv generační nabytí pravé síly teprve v souvislosti s absencí promyšlené sociální politiky – a jen tak mohl vyústit v programatickou přeměnu revoluční utopie „veřejného blaha“ na porevoluční vizi „zajištěného konzumu“. Tato transformace pomohla stárnoucímu „mládí komunismu“ přejít do úlohy neuspokojených živitelů rodin, do úlohy spoluobčanů postižených veřejnými nepořádky právě tak jako všichni ostatní „normální občané“. Do úlohy, jež liberální publicistice umožnila mluvit jménem všech, tentokrátě však nikoli z titulu prorockého, nýbrž za spontánního souhlasu ostatních. Tím vznikl předpoklad pro to, aby liberální ideologie vykročila z obzoru uzavřené institucionální kritiky k univerzálnímu pojmu „národ“. Vnější příčina uzrála s dovršením rozpadu papírového socialismu, označovaného dnes s oblibou nepřesně jako „systém No-

votného“. S relativizací institucionálního systému dostala se do krize i jeho kritika, jeho vlastní vnitřní opozice. Stala se nemožnou, nevěrohodnou. Tak si lze vysvětlit onen náhlý a překvapivý slogan o národní obrodě a národní zodpovědnosti, který zazněl z tribuny posledního spisovatelského sjezdu. Ale nejen odtud: nečekaně se zradikalizovali mnozí, kteří ještě před nedávnem oponovali odbojným spisovatelům jménem strany. Dozrál okamžik restaurace. Romantický pojem „národ“, temné pouto sjednocující všechny části společenstva v jediné krevní prapodstatě, stal se opět pružným nástrojem k fiktivnímu sjednocení nového porevolučního „my“.

Mládí komunismu bylo donuceno pro objektivní okolnosti objevit svou soukromost až mezi třicítkou a čtyřicítkou. K sociálně politickým a často i soukromým rozvodům bylo dohnáno. Kunderovy nejvýraznější literární postavy nesou v sobě toto stigma: potácejí se mezi politikou a ženami. To nemá být výtka. Tak je to dobře. Praktická stránka sebeuvědomění klíčové generace projevila se však ještě účinněji: soukromost je totiž předpokladem debatující veřejnosti. Donuceni vyrovnat se s osobním objevem soukromosti rehabilitovali dnešní čtyřicátníci soukromost vůbec. Člověk nemá být znásilňován dějinami, každý jsme jiný a v tom jsme všichni stejní, odpusťme si, co jsme si. Jde tu vlastně o znovunalezení sebevědomí, nezastupitelného sebevědomí osobního; toto sebevědomí existuje jen jako uznané sebevědomí, jako sebevědomí, jež musí být uznáno. Neviditelné hodnoty substanční a všeobecně lidské transcendentují stárnoucí revolucionáře neviditelnými pouty do jedné lidské rodiny, když se už pouta racionalistická zborčila s institucemi, jež zdůvodňovala.

Ideologie národní nezůstává bohužel pouze osobním vyrovnáním: snaží se nám namluvit, že jsme všichni na jedné lodi, a důsledně přehlíží, že na ní sedíme každý jinak. Ideou o jedné lodi zachraňují se obvykle námořní důstojníci před vzpourou mužstva, anebo jí kryjí svůj puč proti špatnému kapitánovi. Není to idea, je to špatná báchorka, která má zastřít rozdíly. A je snad určitý rozdíl mezi situací těch, kteří byli na loď pouze uvrženi, a těch, kteří se nechali naverbovat a pomáhali větru foukat do plachet.

Z jiných souvislostí známe hrubou argumentaci ad personam, která naší veřejnosti již před léty odhalila, že Václavu Havlovi jde o návrat k „normálním“ poměrům, za nichž by mu byl býval patřil Barrandov. Milan Kundera se k takové přímočaré argumentaci nesnižuje, přesto však tradičními prostředky staví Havla do izolace: optika *Zahradní slavnosti* kreslí studeně a ostře, protože je to optika člověka revolucí postiženého, člověka přece jen z druhého břehu; Václav Havel nemůže ocenit ani socialismus byrokratický, ani socialismus opravdový – je v naší společnosti cizincem. Soukromé politické představy Václava Havla ke mně nedolehly, a ať jsou jakékoli, nemohu za ně nést zodpovědnost. Jen se mi nezdá, že by jeho veřejně položené otázky měly být odsunuty kamsi naproti, proti zdravému rozumu a občanské zodpovědnosti; právo vidět věci zevně a s odstupem nemá totiž jen Václav Havel, ale celá generace Havlova a mladších. Generace, která ještě

stojí před svým rozhodnutím, která se sem prostě narodila a která může existující skutečnost chápat jen zcela předmětně, jako něco ke zvládnutí, k vyřešení. Může stát na stanovisku těch, kteří pozorují a promýšlejí minulé věci s objektivitou nezúčastněných. Nezneklidňuje ji otázka, zda vše, co se stalo, bylo dobré, nebo špatné. Úmysly všech někdejších tvůrců dnešní reality jsou jí po právu lhotejné, skutečností je pro ni to, co je. To, co se pro ni stalo již dějinami, může hodnotit pouze z odstupu podle objektivní souvislosti činů a jejich následků, nikoli podle dobrých či špatných úmyslů jednajících osob. Snad je to trochu radikální: ale kdo je tu vlastně exhibicionista? Jak to, že příslušníci generace, která se uvědomovala právě přes problém generační, chtějí nás všechny vidět zase v jednom národním houfu? Skupiny, které se emancipují programovým vydělením z celku, hledí se o něj opřít, když usilují o hegemonii. Když se dostávají do izolace. Když přilnou k moci.

Citliví a přemýšliví duchové Kunderovy generace musí se cítit tímto posunem zaskočení. Až do včerejška byli tou lepší podobou proslulé mládeže zítřka, protože byli s to svou vlastní situací kriticky reflektovat. Avšak jen očima vlastní generace! Proto se teď rázem sami ocitají na druhém břehu, snad velmi nechtěně: reflexe patří k tomu, co reflektuje. Zajisté byl a je rozdíl mezi projevy Kunderovými a projevy Kohoutovými či Procházkovými. Ale je to pouze rozdíl uvnitř jedné linie, není to alternativa. A vůbec už ne pro mladou generaci, neřku-li pro „národ“ vůbec. Dostávám se ke zjištění, které bych rád vyslovil neosobně a nepolemicky: pro ty nejlepší je myšlenka národního balzám, sebeklamem, který jim umožňuje vidět se stále ještě na špici.

Zcela zvláštní kapitolou je světodějnost „českého zápasu“. Starobylá je až běda! Když ještě šlo veršování po česku velice ztěžka, vymyslel Kollár, že jsme vlastně následovníky Římanů. Fanatické popírání asimilativnosti české kultury patří k naší tradici. Nemá co činit s národní velikostí, tu lze objevovat výlučně v reálné podobě věcí a činů. Je jen projevem snahy udělat z vlastní malosti velikost, princip. Té pokornosti před „světem“, té psí touhy sežrat měsíc, a nemusit přitom myslet na boudu a na řetěz! O národ tu jde ze všeho nejméně. Tento pojem pouze vytváří horizont náhradní reality pro náhradní činnost, rámec obrazu, v němž všechno bytí a nebytí závisí na obětavosti českých intelektuálů beroucích na sebe hříchy světa! „Svět“ je jen rubem téhož, myšlenou šachovnicí pro vlastní kamínky, pro vlastní hru podle vlastních pravidel. Nikoli literatura, vědění, politika a zařízení jiných národů, nýbrž: My a Svět! Kolikrát byla už česká politika spečeninou z této kulturní smaženice?

Když naši komunističtí liberálové sáhli k myšlence národní, stáhli se na půdu nejkonzervativnější domácí tradice. Nalezli znovu, jako před léty, něco již zcela hotového. Ustoupili od Marxova a Engelsova Manifestu k Františku Palackému. Zařazují se do „tisíciletého trmácení za dokonalou demokracii“ (Ludvík Vaculík) a jako řádní měšťané očekávají za svou dějinnou poslušnost úměrnou odměnu. Jako obvykle – i jim to pokazil vždycky někdo jiný, buď pitomec, anebo cizák. Po pravdě

je ovšem třeba dodat, že Kunderova verze českého nacionalismu do jisté míry překonává substanciální nacionalismus romantiky tím, že jej klade jako otázku. Romantickou půdu ovšem neopouští – ba právě inspiruje se z pozdního existenciálního květu romantiky. „Národ“ tu není temnou sounáležitostí krve, nýbrž záležitostmi uvědomělé volby.

Spojení národa s rozhodnutím ukazuje na stigma české nacionální ideologie: Češství je výsledkem rozhodnutí, heroického rozhodnutí jungmannovských intelektuálů; bylo to rozhodnutí pro romantiku, pro ztotožnění národa a vlasti s jazykem – proti osvětlené alternativě Bolzanově, Dobrovského, Augustina Smetany a jiných myslitelů, na něž česká společnost ráda úplně nebo alespoň zcela zapoměla. Toto rozhodnutí jeví se pak dalším pokolením českých intelektuálů jako úděl, jako těžký úděl setrvávat v niterných hodnotách domácích a bránit je proti „kosmopolitnímu“ rozumu, proti mocnostem „světa“. Každý přitom nemusí dopadnout tak dobře jako Švanda dudák! Ve chvílích krizí uzavíral tento úděl českou politiku do národního ghetta, tu proti revoluci, jindy jako vnadidlo pro tyрана. „Zvolený národ“ je zase jen „národ“, zase jen volba romantické fikce a retardace v ní obsažené. Milan Kundera cituje Jakobsona, ale ne Rádla, filosofa, z něhož humanitní idea osvícenství učinila živé svědectví masarykovské ideologie. Kundera sám klade nakonec národ nikoli jako otázku, ale jako úděl: *„Údělem jest, co je uděleno. Člověk je smrtelný a Čechy jsou ve střední Evropě.“* Jenomže jsou lidé, kteří nemají pražádného důvodu, aby je uspokojovalo pouhé zliterárnění staré poučky o tom, že co je, je jim uděleno rozumně a nevyhnutelně; kteří se před kulisou „národního údělu“ nechťejí zastavit, kteří se ptají dál – po tom, co nebo kdo za touto rekvizitou stojí.

Iluze o světodějnosti „československého roku 1968“ koresponduje se dvěma prožitky: s úlevou pacienta, kterému jeho vředy prasknou, a on se jen proto domnívá, že je vyléčen; a pak s masovým šokem ze srpnového zákroku, který se krátkým spojením vykládá jako restalinizace. Diskuse o tom, zda bylo ztraceno vše, nebo téměř nic, může být v této souvislosti považována nanejvýše za symptom. Publicistika Vítězná se příznačně stahuje k adoraci českého postoje a českého údělu. Utíká se do stínu nevinu a má dost co dělat sama se sebou: opět potřebuje konstruktivně zapomenout. Jediným nepřehlédnutelně názorným nárazem se jí zbortil celý svět postavený na iluzích. Ohledávají, co ještě jsme, jedno však důsledně obcházejí: že totiž vystoupila na povrch jen podstata toho, čím jsme už byli. Vyhýbajíce se tomuto tabu začínají budovat novou náhradní ideologii, tentokrát pasivní, která je založena v banálním předpokladu, že srpnový zákrok byl motivován strachem z teoretické i praktické průraznosti „nové politiky“. To jsou naši exhibicionisté: vztahují Leninova slova o druhořadosti Ruska po vítězství socialismu v pokročilejší zemi na sebe, svou zodpovědnost však přenášejí na „český úděl“ a na zlé velmoci. Leč hned za tímto bodem se dosud jednoduše produkce rozpadá: Nehledě k míře věcné nesprávnosti funguje teze o světodějnosti „nové politiky“

jako prubířský kámen. Podle dalšího rozvíjení této teze začínají se naši liberálové rozdělovat na ty, kdo přejdou, a na ty, kdo zatrpknou.

Jsem dalek toho, přisuzovat jednotlivým východiskům z krize předem hodnoty etické. Zásnuby liberalismu s nacionální romantikou měly však v historii vždy význam ideologického mostu, umožňovaly přechod do nové reality. Proměna patří k životu. Zaštití-li však aktéři svůj stud dějinami, brzy se stanou karikaturou sebe sama. Ukazují, jak dobře by jim bylo na stránkách dějepisu, ve kterém byli kdysi vzděláni.